346sk30

३०

अथ रक्ताद्यर्थकप्रकरणम्

प्रस्तावना

तद्धिताधिकारे बहुविधानि सूत्राणि पठितानि सन्ति इति भवन्तः पूर्वं ज्ञातवन्तः। तेषाञ्च सूत्राणां नानाविधप्रकरणेषु व्याख्यानमस्ति। तद् भवन्तः लघुसिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थेषु द्रष्टुम् अर्हन्ति। अत्र तु तेषां व्याख्यानार्थं पाठचतुष्टयं परिकल्पितमस्ति। पूर्वतनपाठद्वये अपत्याधिकारप्रकरणस्थानां मत्वर्थीयप्रकरणस्थानां च सूत्राणां परिचयं प्राप्तवन्तः। अवशिष्टप्रकरणस्थसूत्राणां कृते पाठद्वयं कल्पितम् अस्ति। तयोरादिमे रक्ताद्यर्थकप्रकरणाख्यपाठे अर्थात् अस्मिन् (तृतीये) पाठे रक्ताद्यर्थकप्रकरणतः यदधिकारप्रकरणं यावत् आलोचना विद्यते। तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, प्रत्ययः, परश्च इति एते तद्धितप्रत्ययविधायकसूत्रेषु अधिक्रियन्ते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवताम्/भवतीनाम् –

- सरलतया रक्ताद्यर्थकप्रत्ययानां ज्ञानं भविष्यति।
- रक्ताद्यर्थकप्रकरणादीनां सूत्राणाम् अर्थज्ञानं भविष्यति।
- लौकिकालौकिकविग्रहाणां परिचयो भविष्यति।
- रक्ताद्यर्थकप्रकरणादीनां सूत्राणाम् उदाहरणानां ज्ञानं भविष्यति।
- तद्धितप्रत्ययस्य प्रयोगविषये सहजतया ज्ञानं भविष्यति।
- सर्वोपरि तद्धितान्तपदस्य प्रयोगः क्व कथञ्च कर्तव्य इति विवेको भविष्यति।

[३०.१] तेन रक्तं रागात्॥ (४.२.१)

सूत्रार्थः – रज्यते अनेन इत्यर्थे तृतीयान्तात् रङ्गवाचकात् समर्थप्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः अण्प्रत्ययः परो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदमस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। तेन इति तृतीयान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्। अर्थात् कषायेण युक्तम् इत्यादौ कषायेण इत्यादेः अनुकरणं तेन इत्यनेन क्रियते। रक्तमिति प्रथमैकवचनान्तम्, रागात् इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् प्राग् इति अनुवर्तते। सूत्रेऽस्मिन् प्रथमोच्चारितं सुबन्तं पदं तेन इति तृतीयान्तम्। अतः समर्थपदेषु यत् तृतीयान्तं पदं भवति तदेव अस्मिन्नर्थे विधीयमानस्य प्रत्ययस्य प्रकृतिः भविष्यति। रागात् इति प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेष्यस्य विशेषणमस्ति। रज्यते अनेन इति रागः अर्थात् येन द्रव्येण रञ्जनं भवति

स राग इत्युच्यते। यथा नीलपीतकषायादि रञ्जकद्रव्यं राग इत्युच्यते। एवं च सूत्रार्थस्तावत्–समर्थानां मध्ये यत् प्रथमं तृतीयान्तसमर्थं रागवाचि प्रातिपदिकं तस्मात् रक्तम् इत्येतस्मिन्नर्थे अणादयः स्युः इति सूत्रार्थः सिध्यति।

विशेषः – भवन्तः पूर्वम् अपत्याधिकारप्रकरणे समर्थविभक्तिः षष्ठी अस्ति इति दृष्टवन्तः। रक्तार्थे तृतीयाविभक्तिः समर्था भवति इति तु अधुना ज्ञातवन्तः। समर्थविभक्तीनां निर्देशार्थं सूत्रकारः प्रायः तत्तत्सूत्रेषु तद्–शब्दं प्रयुङ्क्ते। यथा प्रथमार्थं सः, सा, तद्। द्वितायार्थं तम्। तृतीयार्थं तेन। चतुर्थ्यर्थं तस्मै। पञ्चम्यर्थं तस्मात्। षष्ठ्यर्थं तस्य। सप्तम्यर्थं तस्मिन्। सूत्रनिर्दिष्टं विभक्त्यनुसारं प्रातिपदिकेऽपि तत्तद्विभक्तिः अर्थात् सु–अम्–टा–ङे–ङसि–ङस्–ङि इति विभक्तिः भवति। किञ्च आवश्यके सति द्विवचनं बहुवचनं वा प्रातिपदिकात् प्रयुज्य लौकिकालौकिकविग्रहादिः करणीयः। ततः प्रातिपदिकात् तद्धितप्रत्यये विहिते सति कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्येनन अन्तर्वर्तिनीविभक्तेः लुक् भवति। ततः आदिवृद्धिः प्राप्तास्ति चेत् भवति। ततः भसंज्ञकवर्णस्य लोपः। पुनः एकेदशविकृतन्यायेन पूर्वकृतं प्रातिपदिकत्वम् अक्षुण्णं भवति इति मत्वा स्वादिविभक्तिर्भवति। ततः एकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये प्रथमान्तरूपं दर्शितमस्ति। प्रत्ययेषु प्रायः कश्चित् अनुबन्धः भवति। तस्य च आदिवृद्ध्यादिप्रयोजनमपि भवति। पुनः प्रत्ययस्य स्थाने कदाचित् आदेशोऽपि विधीयते इति सर्वं ध्येयम्।

उदाहरणम् – कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायणम्। कषायेण रक्तम् इत्यर्थे कषाय टा इति रागवाचकतृतीयान्तात् सुबन्तात् प्रकृतसूत्रेण अण्प्रत्यये अनुबन्धलोपे च कषाय टा अ इति जाते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन सुपः (टा–विभक्तेः) लुकि कषाय अ इति जाते अणः णित्त्वात् तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन आदिवृद्धौ काषाय अ इति जायते। ततः यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञकत्वात् यस्येति च इत्यनेन तस्य लोपे काषाय् अ इति जाते एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकत्वात् सु–विभक्तौ (वस्त्रम् इति विशेष्यानुसारं) नपुंसकलिङ्गकत्वात् सोरमादेशे पूर्वरूपैकादेशे अकारे काषायम् इति रूपं सिध्यति। पुंल्लिङ्गे काषायः, स्त्रीलिङ्गे काषायी इति रूपं भवति। एवमेव माञ्जिष्ठम्,माञ्जिष्ठः, माञ्जिष्ठी इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति।

[३०.२] नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ (४.२.३)

सूत्रार्थः – नक्षत्रवाचकात् तृतीयान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् तेन युक्तमित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः अण्प्रत्ययो भवति नक्षत्रयुक्तकालार्थे गम्यमाने।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। नक्षत्रेण इति तृतीयान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्। अर्थात् पुष्येण युक्तः इत्यादौ पुष्येण इत्यादेः अनुकरणं नक्षत्रेण इत्यनेन क्रियते। युक्तः, कालः इत्युभौ अपि प्रथमैकवचनान्तम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। तेन रक्तं रागात् इत्यतः तेन इति पदमनुवर्तते, तच्च लुप्तपञ्चम्यन्तं तृतीयान्तानुकरणम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। प्रत्ययः इत्यस्य विशेषणमस्ति तद्धितः, परः इति। अतः सूत्रेण यः प्रत्ययो विधीयते स तद्धितसंज्ञकः परश्च

भवति। तद्धितप्रत्ययः प्रातिपदिकात् विधीयते इति स्मर्तव्यम्। प्रातिपदिकस्य विशेषणमस्ति समर्थम् इति। सूत्रे नक्षत्रशब्देन नक्षत्रयुक्तचन्द्रमसः बोधो भवति। एवञ्च नक्षत्रवाचकात् तृतीयान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् तेन युक्तमित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः अण्प्रत्ययः परो भवति नक्षत्रयुक्तकालार्थे गम्यमाने इति सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – पुष्येण युक्तम् अहः, पौषम् अहः। पुष्येण युक्तः कालः इत्यर्थे पुष्य टा इति तृतीयान्तनक्षत्रवाचिसुबन्तात् प्रकृतसूत्रेण अणि प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लुकि आदिवृद्धौ भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारलोपे पौष्य् अ इति जाते तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् इत्यनेन यकारलोपे अहः इति विशेष्यानुसारं नपुंसकलिङ्गे स्वादिकार्ये पौषम् इति रूपं सिध्यति। स्त्रीलिङ्गे पौषी रात्रिः इति प्रयोगः।

[३०.३] दृष्टं साम॥ (४.२.७)

सूत्रार्थः – दृष्टं साम अर्थात् ज्ञानरूपतया प्राप्तं साम इत्यर्थे तृतीयान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः अण्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। दृष्टं साम इत्युभयमपि प्रथमैकवचनान्तं पदम्। तेन रक्तं रागात् इत्यतः तेन इति पदमनुवर्तते। तच्च तृतीयान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। तेन पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम्– वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठं साम। वसिष्ठेन दृष्टमिति लौकिकविग्रहे वसिष्ठ टा इति तृतीयान्तात् सुबन्तात् दृष्टं साम इति प्रकृतसूत्रेण अणि तद्धितान्तप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि, आदिवृद्धौ भसंज्ञक–अकारस्य लोपे वासिष्ठ इति जाते एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये वासिष्ठम् इति सिध्यति। साम इति विशेष्यानुसारं नपुंसकलिङ्गे अयं प्रयोगः। एवमेव विश्वामित्रेण दृष्टं वैश्वामित्रं साम इत्यादिरूपं सिध्यति।

[३०.४] सास्य देवता॥ (४.२.२४)

सूत्रार्थः – देवताविशेषवाचिनः प्रथमान्तात् समर्थात् प्रातिपदिकात् अस्येत्यर्थे तद्धितोऽण् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। सा इति प्रथमान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्, अस्य इति षष्ठ्यैकवचनान्तम्, देवता इति प्रथमैकवचनान्तम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। यज्ञादौ यमुद्दिश्य हविः प्रदीयते सा देवता। अथवा मन्त्रादौ यस्य स्तुतिः प्रतिपादनं वा भवति सा देवता इति कथ्यते। एवञ्च सा अस्य देवता इत्यर्थे देवतावाचकात् प्रथमान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम्– इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः। इन्द्रो देवता अस्य इति लौकिकविग्रहे इन्द्र सु इति प्रथमान्तात् सुबन्तात् सास्य देवता इति योगेन अणि सुब्लुकि आदिवृद्धौ ऐकारादेशे भसंज्ञक–अकारस्य लोपे ऐन्द् अ इति जाते वर्णसम्मेलने ऐन्द्र इति जायते। ततः हविः इति विशेष्यस्य नपुंसकलिङ्गानुसारम् अत्रापि नपुंसकलिङ्गकत्वात् सुप्रत्यये सोरमादेशे पूर्वरूपैकादेशे ऐन्द्रमिति नपुंसकपदप्रयोगः।

एवमेव पशुपतिः देवता अस्य इत्यर्थे पाशुपतम् इत्यादिपदप्रयोगः।

[३०.५] ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्॥ (४.२.४३)

सूत्रार्थः – षष्ठ्यन्तात् समर्थात् ग्रामप्रातिपदिकात् जनप्रातिपदिकात्, बन्धुप्रातिपदिकात् च समूहार्थे तद्धितसंज्ञकः तल्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ग्रामजनबन्धुभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं, तल् इति प्रथमैकवचनान्तं विधीयमानम्। ग्रामश्च जनश्च बन्धुश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वो ग्रामजनबन्धवः तेभ्यः ग्रामजनबन्धुभ्यः। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। तस्य समूहः इत्यस्यानुवर्तनं भवति। एवञ्च पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति। तलः लकार इत्संज्ञकः अतः तमात्रं शिष्यते। लिङ्गानुशासनात् तलन्तं स्त्रियाम् इति सूत्रेण तल्प्रत्ययान्तशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रयोगः भवति। अतः तल्प्रत्ययात् परं स्त्रीबोधकः टाप्प्रत्ययो भवति इति अवधेयम्।

उदाहरणम् – जनानां समूहः जनता। जनानां समूहः इति लौकिकविग्रहे जन आम् इति षष्ठयन्तसुबन्तात् प्रकृतसूत्रेण तल्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि जनत इति स्थिते तलन्तत्वात् स्त्रीलिङ्गे अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे जनता इति जायते। ततः सुप्रत्यये सोः हल्ङ्यादिलोपे जनता इति रूपं सिध्यति। एवमेव ग्रामाणां समूहः इति ग्रामता, बन्धूनां समूहः बन्धुता इत्यादयः सिध्यन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. तेन रक्तं रागात् इत्यस्य कोऽर्थः।

२. काषायी इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः।

३. वासिष्ठम्शब्दस्य कोऽर्थः।

४. पौषम् इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः।

५. जनता इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः।

६. जनताशब्दस्य कोऽर्थः।

७. ऐन्द्रमित्यत्र अण्प्रत्ययः केन भवति।

[३०.६] तदधीते तद्वेद॥ (४.२.५९)

सूत्रार्थः – तद् अधीते अथवा तद् जानाति इत्यर्थे द्वितीयान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदचतुष्टयम् अस्ति। तद् इति द्वितीयान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्, अधीते इति तिङन्तं क्रियापदम्। तद् इति द्वितीयान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तं, वेद इति तिङन्तं क्रियापदम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। प्रातिपदिकात् इति विशेष्यमस्ति अतः तेन सह अन्वयार्थं द्वितीयान्त-तद्शब्दस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः क्रियते। तद्शब्दात् समर्थविभक्तिद्वितीयाया बोधो भवति। एवञ्च पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति। अत्र य एव अध्येता स एव ज्ञाता अपि स्यात् इति नियमो नास्ति अन्यथा तदधीते वेद इति सूत्रस्वरूपं स्यात्। सूत्रस्याशयस्तावत्-यत् पठति अथवा यत् जानाति तादृशकर्मीभूतशब्दात् प्रत्ययो भवति। ततः पठितुः ज्ञातुः वा बोधो भवति।

उदाहरणम् – व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अनेन शब्दा इति व्याकरणम्। व्याकरणम् अधीते वेद वा इति लौकिकविग्रहे व्याकरण अम् इति द्वितीयान्तात् सुबन्तात् प्रकृतसूत्रेण अणि प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि व्याकरण अ इति जायते। ततः तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन वृद्धौ प्राप्तायां न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् इत्यनेन निषेधे सति यकारात् पूर्वं ऐकारागमे व् ऐ याकरण अ इति जाते भसंज्ञक-अकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने वैयाकरण इति जायते। ततः सुप्रत्ययरुत्वविसर्गादिकार्ये सति वैयाकरणः इति रूपं सिध्यति। एवमेव छन्दोऽधीते वेद वा छान्दसः इत्यादि रूपं सिध्यति।

[३०.७] क्रमादिभ्यो वुन्॥ (४.२.६१)

सूत्रार्थः – क्रमादिगणपठितेभ्यः द्वितीयान्तसमर्थप्रातिपदिकेभ्यः अधीते अथवा जानाति इत्यर्थे तद्धितसंज्ञको वुन्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। क्रमः आदिर्येषां ते क्रमादयः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः, तेभ्यः क्रमादिभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं, वुन् इति प्रथमैकवचनान्तं विधीयमानम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। तदधीते तद्वेद इति सूत्रमपि अनुवर्तते। एवञ्च उक्तार्थः सम्पद्यते। वुनः नकार इत्संज्ञकः, तेन वु इत्येव शिष्यते। नितः प्रयोजनं ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्यनेन आद्युदात्तविधानम्। युवोरनाकौ इत्यनेन वु इत्यस्य अक-इत्यादेशो भवति। क्रमादिगणे क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा इति शब्दाः पठिताः।

उदाहरणम् – क्रमकः। क्रमम् अधीते क्रमं वेद वा इति लौकिकविग्रहे क्रम अम् इति द्वितीयान्तात् सुबन्तात् क्रमादिभ्यो वुन् इत्यनेन वुन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे तस्य स्थाने युवोरनाकौ इत्यनेन अकादेशे क्रम अक इति जाते भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन मकारोत्तरवर्तिनः अकारलोपे वर्णसम्मेलने स्वादिकार्ये क्रमकः इति सिध्यति। एवमेव पदम् अधीते पदं वेद वा इत्यर्थे पदकः, शिक्षाम् अधीते शिक्षां वेद वा इत्यर्थे शिक्षकः, मीमांसाम् अधीते मीमांसां वेद वा इत्यर्थे मीमांसकः इति रूपं सिध्यति।

[३०.८] तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ (४.२.६७)

सूत्रार्थः – प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां यदि देशस्य नाम सम्पद्यते तर्हि स अस्मिन् देशे अस्ति इत्यर्थे प्रथमान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदमस्ति। तस्य नाम तन्नाम, तस्मिन् तन्नाम्नि इति सप्तम्येकवचनान्तम्। तद् प्रथमान्तानुकरणं लुप्तपञ्चम्यन्तम्। अस्मिन् , देशे इत्युभयमपि सप्तम्येकवचनान्तम्, अस्ति क्रियापदम्, इति अव्ययपदम् इति अनेकपदमिदं सूत्रम्। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। तथा च प्रागुक्तार्थः सिध्यति एव। प्रथमतत्पदं प्रथमाविभक्तेः सूचकः। द्वितीयं तत्पदं प्रत्ययान्तस्य सूचकः। इतिशब्दः विवक्षार्थकः। सूत्रस्य तात्पर्यं तावत् यस्मात् शब्दात् अण्प्रत्ययो भवति सः अण्प्रत्ययान्तशब्दः कस्यापि देशस्य संज्ञा स्यात्। एवञ्च स अस्मिन् देशे अस्ति इत्यर्थे प्रथमान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः अण्प्रत्ययो भवति यदि स प्रत्ययान्तशब्दः कस्यापि प्रसिद्धदेशस्य नाम भवति। सूत्रमिदं मतुप्प्रत्ययस्य अपवादभूतम्।

उदाहरणम् – उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् देशे इति लौकिकविग्रहे उदुम्बर जस् इति प्रथमान्तसमर्थसुबन्तात् तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि इत्यनेन अण्प्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन आद्यचः वृद्धौ औकारादेशे भसंज्ञकाकारस्य लोपे च औदुम्बर् अ इति जाते स्वादिकार्ये वर्णसम्मेलने च औदुम्बरः इति सिध्यति। अयं शब्दः स्थानविशेषस्य संज्ञा। एवमेव पर्वताः सन्ति अस्मिन् देशे इति पार्वतः देशः इत्यादि रूपं सिध्यति।

अत्र विशेषः – प्रागुक्तं सूत्रं चातुरार्थिकप्रकरणस्थम्। चत्वारः अर्थाः सन्ति इति हेतोः चातुरार्थिकप्रकरणमित्युच्यते। के च ते इति चेत्–

१. सः अस्मिन् अस्ति इत्येवं देशः– अस्य विषये तु उक्तमेवास्ति।

२. तेन निर्मितमित्येवं नगरी– तेन निर्वृत्तम् (४.२.६८) इति सूत्रम्। अस्योदाहरणम्– कुशुम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी।

३. तस्य वासः इत्येवं देशः– तस्य निवासः (४.२.६९) इति योगः। अस्योदाहरणम्– शिबीनां निवासो देशः शैबः।

४. यः तस्मात् दूरे नास्ति इत्येवं देशः– अदूरभवश्च (४.२.७०)इति शास्त्रम्। अस्योदाहरणम्– विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्।

[३०.९] लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ (१.२.५१)

सूत्रार्थः – प्रत्यये लुप्ते सति शब्दस्य प्रकृतिवद् लिङ्गवचने स्याताम्।

सूत्रव्याख्या – सूत्रमिदमतिदेशसूत्रम्। युक्तेन तुल्यं युक्तवत्। व्यक्तिश्च वचनं च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः व्यक्तिवचने। लुपि सप्तम्येकवचनान्तं, युक्तवत् इति अव्ययं, व्यक्तिवचने प्रथमान्तमिति त्रिपदमिदं सूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् युक्तशब्दस्य प्रकृतिरर्थः, व्यक्तिशब्दस्य लिङ्गमित्यर्थः, वचनशब्दस्य संख्यार्थः। सूत्रस्याशयस्तावत्– यस्याः प्रकृतेः प्रत्ययो विहितो भवति, तस्य प्रत्ययस्य लोपेऽपि तस्याः प्रकृतेरनुसारं लिङ्गवचने भवतः न तु तस्य विशेष्यानुसारं।

उदाहरणम् – पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। अत्र विशेष्यमस्ति जनपदः , प्रकृतिरस्ति पञ्चालाः इति प्रथमाबहुवचनान्तः पुंल्लिङ्गकश्च। पञ्चाल आम् इत्यलौकिकविग्रहे निवासार्थे जनपदार्थे च अण्प्रत्ययस्य विधाने सति जनपदे लुप् इत्यनेन तस्य लोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि प्रकृतसूत्रेण युक्तवद्भावः अर्थात् प्रकृतिवद्भावो भवति। तस्मात् जनपदः इति विशेष्यानुसारं न लिङ्गवचने भवतः अपि तु पञ्चाल इति प्रकृत्यनुसारम्। तस्मादेव पञ्चालाः इति रूपं सिध्यति। एवमेव कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः कलिङ्गाः इत्यादयः सिध्यन्ति।

[३०.१०] राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ (४.२.९३)

सूत्रार्थः – अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तदर्थे अर्थात् जाताद्यर्थे राष्ट्रशब्दात् अवारपारशब्दात् क्रमशः घप्रत्ययः खप्रत्ययश्च भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। राष्ट्रञ्च अवारपारञ्च तयोः समाहारद्वन्द्वः राष्ट्रावारपारम्, तस्मात् राष्ट्रावारपारात् इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। घश्च खश्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वो घखौ इति प्रथमद्विवचनान्तम्। शेषे इत्यस्याधिकारः अस्ति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया क्रमशः राष्टशब्दात् घप्रत्ययः, अवारपारशब्दात् च खप्रत्ययो भवति। अत्र ध्यातव्यं यत् शैषिकप्रकरणस्थसूत्रैः कुत्रचित् प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा विधानं भवति न तु कस्यापि अर्थस्य विधानं भवति। यथा राष्ट्रावारपाराद्घखौ इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ उक्तौ, अर्थस्तु अनुक्तः। क्वचित् अर्थ एव उक्तः, न तु प्रकृतिप्रत्ययौ। यथा तत्र भवः, तत्र जातः, तत आगतः इत्यादौ अर्थ एव उक्तः न तु प्रकृतिप्रत्ययौ। अतः तत्र द्वयोः सूत्रयोः मेलनेनैव एकवाक्यता सम्पद्यते तेन प्रकृति–प्रत्यय–अर्थानां बोधो भवति एवञ्च तत्र जातः इति अर्थविधायकसूत्रेण सह राष्ट्रावारपाराद्घखौ इति प्रत्ययविधायकसूत्रस्य एकवाक्यतायां सप्तम्यन्तराष्ट्रशब्दात् सप्तम्यन्त–अवारपारशब्दात् च जातार्थे क्रमशः तद्धितसंज्ञकघप्रत्ययः तद्धितसंज्ञकखप्रत्ययश्च भवति।

उदाहरणम् – राष्ट्रे जातादिः इति लौकिकविग्रहे, राष्ट्र ङि इति सप्तम्यन्तप्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण घप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि राष्ट्र घ इति जायते। ततः आयनेयीनीयियः फढखछघां

प्रत्यययादीनाम् इत्यनेन घ् इत्यस्य स्थाने इयादेशे भसंज्ञक-अकारस्य लोपे राष्ट्र इय इति जाते वर्णसम्मेलने राष्ट्रिय इति शब्दात् स्वादिकार्ये सति राष्ट्रियः इति रूपं सिध्यति।

अवारं च पारं च अवारपारम् इति समाहारद्वन्द्वः। अवारपारे जातादिः इत्यर्थे अवारपार ङि इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण खप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि आयनेयादिसूत्रेण ईनादेशे णत्वे स्वादिकार्ये अवारपारीणः इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. राष्ट्रियः इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः।

९. वैयाकरणः इति शब्दस्य कोऽर्थः।

१०.लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति सूत्रं किमतिदेशसूत्रं विधिसूत्रं वा।

११.शिक्षकशब्दस्य कोऽर्थः।

१२.मीमांसकशब्दस्य कोऽर्थः।

१३.तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि इति सूत्रेण कः तद्धितप्रत्ययो विधीयते।

१४.वङ्गाः इत्यस्य कोऽर्थः।

[३०.११] वृद्धाच्छः॥ (४.२.११४)

सूत्रार्थः – वृद्धसंज्ञकात् समर्थप्रातिपदिकात् शैषिकार्थे तद्धितः छप्रत्ययः परो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। वृद्धात् इति पञ्चम्येकवचनान्तम्, छः इति प्रथमैकवचनान्तं विधीयमानम्। कस्य वृद्धसंज्ञा भवति इति पृच्छायामुच्यते-वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् इति सूत्रेण यस्मिन् शब्दे अचां मध्ये आद्यः अच् वृद्धिसंज्ञको (आ,ऐ,औ) भवति स शब्दः वृद्धिसंज्ञको भवति। एवञ्च अनुवृत्त्यादिकार्ये पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – शालायां भव इति लौकिकविग्रहे शाला ङि इत्यलौकिकविग्रहे वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् इत्यनेन शालायाः आद्याचो वृद्धिसंज्ञकत्वात् वृद्धसंज्ञा भवति। ततः तत्र भवः, तत्र जातः इत्यादिशैषिकार्थेषु शाला ङि इति सप्तम्यन्ताद् समर्थप्रातिपदिकात् वृद्धाच्छ इति योगेन छप्रत्यये आयनेयादिसूत्रेण छ् इत्यस्य स्थाने ईय्-आदेशे भसंज्ञकत्वात् आकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने स्वादिकार्ये च शालीयः इति सिध्यति। एवमेव मालायां जातादि इत्यर्थे मालीयः इत्यादि सिध्यति।

[३०.१२] युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ (४.३.१)

सूत्रार्थः – युष्मद्-अस्मद्शब्दाभ्यां विकल्पेन खञ्प्रत्ययः छप्रत्ययः अणप्रत्ययश्च भवति।

सूत्रव्याख्या –विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयमस्ति। युष्मत् च अस्मत् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे युष्मदस्मदौ, तयोः युष्मदस्मदोः इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अन्यतरस्यामिति सप्तम्येकवचनान्तं, खञ् प्रथमैकवचनान्तम्। चेति अव्ययपदम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, शेषे इति एते अधिक्रियन्ते। चकारेण गर्तोत्तरपदाच्छः इति छः प्रत्ययः समुच्चीयते। सूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणेन प्राग्दीव्यतीयः सामान्यतया प्राप्तोऽण् संगृह्यते। अत्र अस्मद्–युष्मद् इति प्रकृतिद्वयम् अस्ति, किञ्च खञ्, छः, अण् इति प्रत्ययत्रयमस्ति। एवञ्च द्वाभ्यां प्रकृतिभ्यां प्रत्ययत्रयं विधीयते। अतः अत्र यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा न प्रवर्तते इति स्मर्तव्यम्।

उदाहरणम् – युवयोः युष्माकं वा अयं इति लौकिकविग्रहे युष्मद् ओस् अथवा युष्मद् आम् इति अलौकिकविग्रहे युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च इति योगेन छप्रत्यये ईयादेशे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि स्वादिकार्ये युष्मदीयः सिध्यति।

छप्रत्ययाभावे खञ्प्रत्यये च आयनेयादिसूत्रेण ईनादेशे युष्मद् ईन इति जाते तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ इत्यनेन युष्मद् इत्यस्य स्थाने युष्माक इत्यादेशे तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन आदिवृद्धौ यौष्माक ईन इति जायते। ततः भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति योगेन नकारस्य णत्वे स्वादिकार्ये यौष्माकीणः इति रूपं सिध्यति।

पुनः खञ्प्रत्ययाभावे शेषे इति योगेन अण्प्रत्यये युष्मद् अ इति जाते तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ इति शास्त्रेण युष्मद् इत्यस्य स्थाने युष्माक इत्यादेशे आदिवृद्धौ भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे स्वादिकार्ये यौष्माकः इति रूपं सिध्यति। एवञ्च वयमत्र रूपत्रयं प्राप्नुमः–

१. युष्मदीयः।

२. यौष्माकीणः।

३. यौष्माकः।

एवमेव आवयोः अयम् अथवा अस्माकम् अयम् इत्येतदर्थे छप्रत्यये अस्मदीयः इति रूपम्, खञ्प्रत्यये च अस्मद् इत्यस्य स्थाने अस्माक इत्यादेशे आदिवृद्धौ आस्माकीनः इति रूपम्, छ–खञ्प्रत्ययातिरिक्तस्थले अणि अस्माकादेशे आस्माकः इति रूपम् इत्याहत्य रूपत्रयं सिध्यति।

सम्प्रति अणि खञि च परतः एकत्वविशिष्टयोः अस्मद्–युष्मद्–शब्दयोः स्थाने आदेशं विधातुमिदं सूत्रमारभ्यते–

[३०.१३] तवकममकावेकवचने॥ (४.३.६२)

सूत्रार्थः – एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकस्ति। तवकममकौ एकवचने इति सूत्रगतपदच्छेदः। तवकममकौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम्। एकवचने इति प्रथमैकवचनान्तम्। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ इत्यतः अणि , तस्मिन् इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। तस्मिन् इत्यनेन युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इति पूर्वसूत्रात् खञ् इत्यस्य परामर्शो भवति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इत्यतः युष्मदस्मदोः अनुवृत्तिरपि

भवति। एकस्य वचनम् (उक्तिः) इति षष्ठीतत्पुरुषे एकवचनम्, तस्मिन् एकवचने। तवकश्च ममकश्च तवकममकौ इति इतरेतरयोद्वन्द्वः। एवञ्च तस्मिन् अर्थात् खञ्प्रत्यये परे तथा अण्प्रत्यये परे एकत्वसंख्याकथने प्रयुक्तयोः युष्मद्-अस्मद्-शब्दयोः स्थाने यथासंख्यं तवक-ममक-आदेशौ भवतः इति सूत्रार्थः।

विशेषः – तवक-ममकौ आदेशौ अनेकालौ स्तः। अतः अनेकाल्शित्सर्वस्य इत्यनेन तौ सर्वादेशौ भवतः।

उदाहरणम् – खञि **उदाहरणम्** – तव अयम् इति तावकीनः। युष्मद् ङस् इत्यलौकिकविग्रहे युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इति सूत्रेण तस्येदम् इति शैषिकार्थे खञि प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि प्रकृतसूत्रेण युष्मद्-शब्दस्य स्थाने तवक इति सर्वादेशे तवक ख इति जायते। ततः आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इत्यनेन खस्य स्थाने ईनादेशे आदिवृद्धौ भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे स्वादिकार्ये च तावकीनः इति रूपं सिध्यति।

खञभावपक्षे तु शेषे इति अणि तवकममकावेकवचने इत्यनेन तवकादेशे आदिवृद्धौ भसंज्ञकाकारस्य लोपे स्वादिकार्ये च तावकः इति रूपं सिध्यति।

एवमेव मम अयम् इति विग्रहे मामकीनः, मामकः इत्यत्र प्रक्रिया ज्ञेया।

एकार्थवाचि-युष्मद्शब्दात् एकार्थवाचि-अस्मद्शब्दात् च तवकममकावेकवचने इति प्रकृतसूत्रेण पक्षे छप्रत्यये छस्य स्थाने ईयादेशे युष्मद् ईय इति जाते सूत्रमिदमारभ्यते-

[३०.१४] प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ (७.२.९८)

सूत्रार्थः – मपर्यन्तयोः एकार्थयोः युष्मदस्मद्शब्दयोः त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। प्रत्ययोत्तरपदयोः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययश्च उत्तरपदं च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे प्रत्ययोत्तरपदे, तयोः प्रत्ययोत्तरपदयोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम्। चेति अव्ययम्। सूत्रेऽस्मिन् त्वमावेकवचने इत्यतः त्वमौ एकवचने इत्यनयोः, युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यतः युष्मदस्मदोः इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। मपर्यन्तस्य इत्यधिक्रियते। समासस्य चरम् अर्थात् अन्तिमं पदम् उत्तरपदम् इत्युच्यते। एवञ्च सूत्रार्थस्तावत्- एकवचनविषयकयोः युष्मदस्मद्शब्दयोः मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमौ आदेशौ भवतः प्रत्यये उत्तरपदे वा परतः। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषायोगेन युष्मद्शब्दस्य मपर्यन्तस्य स्थाने अर्थात् युष्म् इति स्थाने त्व इत्यादेशो भवति, अस्मद्शब्दस्य मपर्यन्तस्य स्थाने अर्थात् अस्म इति स्थाने म इत्यादेशो भवति इति सूत्रस्य तात्पर्यम्।

उदाहरणम् – त्वदीयः, युष्मदीयः। उत्तरपदे तु त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः।

सूत्रार्थसमन्वयः – तव अयम् इति लौकिकविग्रहे युष्मद् ङस् इत्यलौकिकविग्रहे च युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इत्यनेन पाक्षिक-छप्रत्यये छस्य स्थाने ईयादेशः। ततः प्रत्ययः परः अस्ति इति हेतोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यनेन युष्मद्शब्दस्य मपर्यन्तस्य स्थाने अर्थात् युष्म् इत्यत्र त्वादेशे त्व

अद् ईय इति जायते। ततः अतो गुणे इति पररूपैकादेशे वर्णसम्मेलने स्वादिकार्ये च त्वदीयः इति रूपं सिध्यति। एवमेव मम अयम् इति विग्रहे मदीयः इति रूपं सिध्यति। एवञ्च तव अयम् इति विग्रहे युष्मदीयः, यौष्माकीणः, यौष्माकः, तावकीनः, तावकः, त्वदीयः इति षट् रूपाणि भवन्ति। मम अयम् इति विग्रहेऽपि षट् रूपाणि भवन्ति। तानि च अस्मदीयः, आस्माकीनः, आस्माकः, मामकीनः, मामकः, मदीयः इति।

एतद्विषये तालिकां पश्यत–

खञ्प्रत्यये	**अण्प्रत्यये**	**छप्रत्यये**
एकवचने- तवायं तावकीनः। ममायं मामकीनः।	**एकवचने-** तवायं तावकः। ममायं मामकः।	**एकवचने-** तवायं त्वदीयः। ममायं मदीयः।
द्विवचने- युवयोरयम् यौष्माकीणः। आवयोरयम् आस्माकीनः।	**द्विवचने-** युवयोरयम् यौष्माकः। आवयोरयम् आस्माकः।	**द्विवचने-** युवयोरयम् युष्मदीयः। आवयोरयम् अस्मदीयः।
बहुवचने- युष्माकमयं यौष्माकीणः। अस्माकमयम् आस्माकीनः।	**बहुवचने-** युष्माकमयं यौष्माकः। अस्माकमयम् आस्माकः।	**बहुवचने-** युष्माकमयं युष्मदीयः। अस्माकमयम् अस्मदीयः।

तव पुत्रः इत्यर्थे युष्मद् ङस् पुत्र सु इत्यलौकिकविग्रहे षष्ठी इत्येनन तत्पुरुषसमासे कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन समासप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि युष्मद् पुत्र इति जायते। ततः पुत्रशब्दः उत्तरपदम् अस्ति इति हेतोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति प्रकृतसूत्रेण युष्म् इत्यस्य स्थाने त्वादेशे त्व अद् इति जाते अतो गुणे इति पररूपैकादेशे दकारस्य खरि च इत्येनन चर्त्वे स्वादिकार्ये त्वत्पुत्रः इति रूपं सिध्यति। एवमेव मम पुत्रः इत्यर्थे मत्पुत्रः इति रूपं जायते।

[३०.१५] ग्रामाद्यखञौ॥ (४.२.९४)

सूत्रार्थः – ग्रामशब्दात् शेषार्थे तद्धितौ यखञौ प्रत्ययौ परौ स्तः।

सूत्रव्याख्या – ग्रामात् (५/१), घखौ (१/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च समर्थग्रामप्रातिपदिकात् शैषिकार्थे तद्धितसंज्ञकौ यखञौ प्रत्ययौ परौ भवतः इति सूत्रार्थः। खञः ञकार इत्संज्ञकः। तेन खमात्रं शिष्यते।

उदाहरणम् – ग्राम्यः, ग्रामीणः।

सूत्रार्थसमन्वयः – ग्रामे जातो भवो वा इति लौकिकविग्रहे ग्राम ङि इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण यप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि ग्राम य इति जायते। ततः भसंज्ञायाम् अकारलोपे स्वादिकार्ये च ग्राम्यम् इति रूपं भवति।

खञ्प्रत्यये तु अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि ग्राम ख इति जायते आयनेयादिसूत्रेण खकारस्य स्थाने ईनादेशे भसंज्ञादिकार्ये ग्रामीणः इति रूपमपि भवति इति रूपद्वयं सिध्यति।

[३०.१६] आत्मन्विश्वजन भोगोत्तरपदात्खः॥ (५.१.९)

सूत्रार्थः – आत्मन्शब्दात् विश्वजनशब्दात् भोगोत्तरपदशब्दात् च हितार्थे खप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। आत्मन्विश्वजन भोगोत्तरपदात् खः इति सूत्रगतपदच्छेदः। विश्वे जनाः विश्वजनाः (कर्मधारयः), भोगः उत्तरपदं यस्य स भोगोत्तरपदः। आत्मा च विश्वजनाश्च भोगोत्तरपदश्च तेषां समाहारद्वन्द्वः– आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदम्, तस्मात्। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। खः इति प्रथमैकवचनान्तम्। तस्मै हितम् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च तस्मै=चतुर्थ्यन्तात् आत्मन्–विश्वजन–भोगोत्तरपदप्रातिपदिकात् हितम् इत्यर्थे तद्धितसंज्ञकः खप्रत्ययो भवति इति सूत्रार्थः। सूत्रमिदम् औत्सर्गिकस्य छप्रत्ययस्य अपवादभूतमस्ति।

उदाहरणम् – आत्मनीनम्, विश्वजनीनम्, मातृभोगीणः।

सूत्रार्थसमन्वयः – एवञ्च आत्मने हितम् इत्यर्थे आत्मन् ङे इति चतुर्थ्यन्तात् प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण खप्रत्यये प्रातिपदिकंसज्ञायां सुब्लुकि आत्मन् ख इति जायते। ततः खकारस्य स्थाने ईनादेशे आत्मन् ईन् इति जाते नस्तद्धिते इत्येनन टिसंज्ञकस्य अनः लोपे प्राप्ते आत्माध्वानौ खे इति सूत्रेण प्रकृतिभावे लोपो न भवति। ततः स्वादिकार्ये आत्मनीनम् इति रूपं सिध्यति।

एवमेव विश्वजनीनम् इति रूपं सिध्यति।

मातृभोगाय हितम् इत्यत्र तु मातृशब्दात् परं भोशब्दोऽस्ति। अतः मातृभोगशब्दः भोगोत्तरशब्दः अस्ति। तस्मादेव मातृभोग ङे इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण खप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि खकारस्य ईनादेशे भसंज्ञकाकारस्य लोपे नकारस्य णत्वे स्वादिकार्ये च मातृभोगीणः इति रूपं सिध्यति।

[३०.१७] सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च॥ (४.३.२३)

सूत्रार्थः – सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः (५/३), ट्युट्युलौ (१/२) तुट् (१/१) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। सायञ्च चिरञ्च प्राह्णे च प्रगे च अव्ययञ्च तेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वे सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययानि, तेभ्यः सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः। ट्युश्च ट्युल् च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे ट्युट्युलौ। तुट् इति प्रथमैकवचनान्तम्। च इत्यव्ययम्। सू त्रेऽस्मिन् कालाठ्ञ् इत्यतः

वचनविपरणामेन कालेभ्यः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, शेषे इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च सूत्रार्थस्तावत् – सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे इत्येतेभ्यः कालवाचकशब्देभ्यः, तथा कालवाचकाव्ययेभ्यश्च तद्धितसंज्ञकौ ट्यट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोः प्रत्यययोः तुडागमोऽपि भवति। अत्र सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे इत्येते न अव्ययानि अन्यथा अव्ययत्वादेव सिद्धे पुनः पृथक् उल्लेखः व्यर्थः स्यात्। तयोः प्रत्यययोः टकारलकारौ इतौ स्तः। अतः यु इति शिष्यते इति उभयोः प्रत्यययोः समानरूपता भाति तथापि स्वरे भेदोऽस्ति इति अवधेयम्। तुडागमे च उकारटकारौ इतौ स्तः, त्–इत्येव शिष्यते। यु इत्यस्य स्थाने युवोरनाकौ इत्यनेन अन–इत्यादेशो भवति। टित्करणस्य प्रयोजनम्–स्त्रीत्वविवक्षायां टिड्ढाणञित्यादिसूत्रेण ङीप्प्रसक्तिः। तेन सायन्तनं कृत्यम्, सायन्तनी वेला। अत्र अवधेयम्– प्रकृतसूत्रेण साय–चिरशब्दयोः मान्तत्वं किञ्च प्राह्ण–प्रगशब्दयोः एदन्तत्वम् निपात्यते।

उदाहरणम्– सायन्तम्। चिरन्तनम्। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्।

सूत्रार्थसमन्वयः – साये भवः इत्यर्थे सप्तम्यन्ताद् घञन्तात् सायशब्दात् तत्र भवः इति शैषिकार्थे प्रकृतसूत्रेण ट्युप्रत्यये ट्युल्प्रत्यये वा प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि यु इत्यस्य स्थाने अनादेशे तुडागमे सायशब्दस्य मान्तत्वनिपातने स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञायां मकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य वैकल्पिकपरसवर्णे स्वादिकार्ये च सायन्तनः, सायंतनः इति रूपद्वयं सिध्यति।

चिरे भवः इत्यर्थे चिरन्तनम्। अस्मिन्नेवार्थे तु चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः इति वार्तिकेन त्न–प्रत्यये स्वादिकार्ये च चिरत्नम् इति रूपं भवति।

प्राह्णे भवो जातो वा इत्यर्थे प्राह्णेतनम् इति रूपं भवति।

प्रगे भवो जातो वा इत्यर्थे प्रगेतनः इति रूपम्। प्रगेतनो विहारः (Morning walk) इति प्रयोगः।

कालवाचकस्य उदाहरणम्–

दोषा भवं दोषातनम्। अत्र रात्रिवाचकदोषाशब्दात् तत्र भवः इति शैषिकार्थे प्रकृतसूत्रेण ट्युप्रत्यये ट्युल्प्रत्यये वा दोषातनम् इति रूपं सिध्यति।

एवमेव–

१. दिवा भवं दिवातनम् (दिन में होने वाला)।
२. श्वो भवं श्वस्तनम् (आगामी कल में होने वाला)।
३. ह्यो भवं ह्यस्तनम् (गतकल में होने वाला)।
४. अद्यो भवम् अद्यतनम् (आज होने वाला)।
५. पुरा भवं पुरातनम् (पूर्वकाल में होने वाला)।
६. सदा भवः सदातनः (हमेशा होने वाला)।
७. सना भवः सनातनः (सदा होने वाला)।

८. अधुना भवः अधुनातनः (अब होने वाला)।

९. इदानीं भवः इदानीन्तनः (अब होने वाला)।

१०.प्राग्भवः प्राक्तनः (पहले होने वाला)।

११.प्रातर्भवः प्रातस्तनः (प्रातः होने वाला)।

१२.ऐषमो भवम् ऐषमस्तनम् (इस वर्ष होने वाला)।

[३०.१८] जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः॥ (४.३.६२)

सूत्रार्थः – जिह्वामूलशब्दात् अङ्गुलशब्दात् च तत्र भवः इत्यर्थे छप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। जिह्वाया मूलं जिह्वामूलम्, जिह्वामूलञ्च अङ्गुलिश्च तयोः समाहारद्वन्द्वो जिह्वामूलाङ्गुलिः, सौत्रं पुंस्त्वं तस्माद् जिह्वामूलाङ्गुलेः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। छः इति प्रथमैकवचनान्तं विधीयमानम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, शेषे इति एते अधिक्रियन्ते। ततः पूर्वोक्तार्थः सिध्यति। जिह्वामूलम् अङ्गुलिः चेति उभौ शब्दौ अवयववाचकौ इति हेतोः शरीरावयवाच्च इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्ते तं बाधित्वा छप्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् – जिह्वामूले भवम् इति लौकिकविग्रहे जिह्वामूल ङि इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण छप्रत्यये आयनेयादिसूत्रेण ईयादेशे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि भसंज्ञायाम् अकारलोपे स्वादिकार्ये जिह्वामूलीयम् इति रूपं सिध्यति। एवमेव पूर्वप्रक्रियानुसारम् अङ्गुलीयम् इति रूपं सिध्यति।

[३०.१९] गोश्च पुरीषे॥ (४.३.१४५)

सूत्रार्थः – पुरीषार्थे अर्थात् मलार्थे गोप्रातिपदिकात् मयट्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। त्रिपदं सूत्रमस्ति। गोः पञ्चम्येकवचनान्तं चेत्यव्ययपदं पुरीषे इति सप्तम्येकवचनान्तम। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, शेषे इति एते अधिक्रियन्ते। तस्य विकार इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। मयड् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः इत्यतः मयट् अनुवर्तते। एवञ्च उक्तसूत्रार्थः सिध्यति। सूत्रमिदं गोपयसोर्यत् इति सूत्रस्य बाधकमस्ति। यद्यपि गोमलं न गोः अवयवो न वा तस्य विकारः तथापि सम्बन्धसामान्यमादाय तथोक्तम्।

उदाहरणम् – गोः पुरीषं गोमयम्। गोः विकारः इति लौकिकविग्रहे गो ङस् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण मयट्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गो मय इति स्थिते प्रातिपदिकसंज्ञादिकार्ये गोमयम् इति रूपं सिध्यति।

[३०.२०] रक्षति (४.४.३३)॥

सूत्रार्थः – रक्षति इत्यर्थे द्वितीयान्तात् समर्थप्रातिपदिकात् तद्धितः औत्सर्गिकठक्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। एकपदं सूत्रमस्ति। रक्षति इति अर्थबोधकं क्रियापदम्। तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् इत्यतः तत् इति द्वितीयान्तपदस्यानुवृत्तिर्भवति। प्राग्वहतेष्ठक् इत्यतः ठक्प्रत्ययः अनुवर्तते। प्रत्ययः परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, इति एते अधिक्रियन्ते। तेन पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – समाजं रक्षति इति सामाजिकः। समाजं रक्षति इति लौकिकविग्रहे समाज अम् इत्यलौकिकविग्रहे रक्षति इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये अनुबन्धलोपे ठस्येकः इत्यनेन ठ इत्यस्य स्थाने इक इत्यादेशे समाज इक इति जाते ठकः कित्त्वात् किति च इत्यनेन आदिवृद्धौ भसंज्ञकाकारस्य लोपे स्वादिकार्ये सामाजिकः इति रूपं सिध्यति।

[३०.२१] नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु॥ (४.४.९१)

सूत्रार्थः – नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः परं क्रमशः योग्य–तुल्य–प्राप्य–वध्य–प्राप्यलाभ–सम–एकीकरण–तोलनार्थेषु यत्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। द्विपदं सूत्रमस्ति। नौश्च वयश्च धर्मश्च विषञ्च मूलञ्च मूलञ्च सीता च तुला च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वो नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलास्ताभ्यः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तम्। तार्यञ्च तुल्यञ्च प्राप्यञ्च वध्यञ्च आनाम्यञ्च समश्च समितञ्च सम्मितञ्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितानि तेषु तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु सप्तमीबहुवचनान्तम्। प्राग्घिताद्यत् इत्यतः यत् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिक्रियन्ते। एवञ्च पूर्वोक्तः सूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – सम्प्रति क्रमश उदाहरणानि आलोच्यन्ते–

१. नाव्यम्– नावा तार्यम् इति लौकिकविग्रहे नौ टा इत्यलौकिकविग्रहे च प्रकृतसूत्रेण तार्यार्थे यत्प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि नौ य इति जाते वान्तो यि प्रत्यये आव्–आदेशे विभक्त्यादिकार्ये नाव्यम् इति रूपं सिध्यति।

२. वयस्यः– वयसा तुल्यम् इत्यर्थे वयस् टा इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण यत्प्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञादिकार्ये वयस्यः इति रूपं सिध्यति।

३. धर्म्यम्– धर्मेण प्राप्यम् धर्म्यम्।

४. विष्यः– विषेण वध्यः।

५. मूल्यम्–मूलेन (पूँजी) आनाम्यम्।

६. मूल्यः–मूलेन समः मूल्यः।

७. सीत्यम्–सीतया समितं सीत्यम्।

८. तुल्यम्–तुलया सम्मितं तुल्यम्

इत्येवं सूत्रस्यास्य अष्टौ उदाहरणानि प्रदर्शितानि।

पाठगतप्रश्नाः-३

१५.नौवयोधर्मादिसूत्रं पूरयत।

१६.सामाजिकशब्दस्य कोऽर्थः।

१७.गोः पुरीषमित्यर्थे किं रूपं भवति।

१८.जिह्वामूलीयम् इत्यत्र कः प्रत्ययः केन च।

१९.युवयोः युष्माकं वा अयम् इत्यर्थे कति रूपाणि भवन्ति तानि च कानि।

२०.वृद्धसंज्ञा केन भवति।

२१.वृद्धसंज्ञाया एकं फलं लिखत।

२२.शालीयः इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः।

पाठसारः

तद्धितप्रकरणस्य अस्मिन् तृतीयपाठे अण्–तल्–वुन्–घः–खः–छः–खञ्–मयट्–यत् इत्यादितद्धितप्रत्यया आलोचिताः सन्ति। एतेषु कदाचित् एक एव प्रत्ययः भिन्नार्थेषु स्यात् यथा अण्प्रत्ययः कदाचित् तेन युक्तमित्यर्थे, कदाचित् च तेन दृष्टमित्यर्थे कदाचित् वा प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां देशस्य नाम्नि गम्यमाने भवति। किञ्च क्वचित् तद्धितपदस्य लुप्तस्थले प्रकृतिवद् वचनं क्रियते , यथा लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इत्यतिदेशसूत्रमपि आलोचितमस्ति। सर्वोपरि लोकव्यवहारोपयोगिनः शब्दाः आलोचिताः सन्ति यथा भवन्तः तान् व्यवहर्तुं शक्नुयुः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. नौवयोधर्मादिसूत्रं प्रपूर्य व्याख्यात।

२. जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

४. युवयोः युष्माकं वा अयम् इत्यर्थे तद्धितप्रत्ययप्रयोगे कति रूपाणि भवन्ति तानि च प्रक्रियासहयोगेन निरूप्यन्ताम्।

५. लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इत्यतिदेशसूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

६. तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. क्रमादिभ्यो वुन् सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

८. तदधीते तद्वेद सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

९. ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि–१

१. रज्यते अनेन इत्यर्थे तृतीयान्तात् रङ्गवाचकात् समर्थप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययो भवति।

२. अण्।

३. वसिष्ठेन दृष्टम्।

४. अण्।

५. तल्।

६. जनानां समूहः।

७. सास्य देवता।

उत्तराणि-२

८. घप्रत्ययः।

९. व्याकरणम् अधीते वेद वा।

१०. अतिदेशसूत्रम्।

११. शिक्षाम् अधीते शिक्षां वेद वा।

१२. मीमांसाम् अधीते मीमांसां वेद वा।

१३. अण्।

१४. वङ्गानां निवासो जनपदः वङ्गाः।

उत्तराणि-३

१५. नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु।

१६. रूपत्रयम्। युष्मदीयः, यौष्माकीनः, यौष्माकः।

१७. वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् इत्यनेन।

१८. समाजं रक्षति।

१९. गोमयम्।

२०. छप्रत्ययः, जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः इति योगेन।

२१. वृद्धाच्छः इत्यनेन छप्रत्ययविधानम्।

२२. छप्रत्ययो विधीयते।

॥इति त्रिंशः पाठः ॥